

Osman Bakar, **Gelenek ve Bilim İslam'da Bilim Tarihi ve Felsefesi Üzerine**, Çev. Ercüment Asil, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2003, 198 s.

Prof. Dr. Osman Bakar, Malaya Üniversitesi emekli felsefe profesörü olup, halen Malezya'da Uluslararası İslam Düşünce ve Medeniyeti Enstitüsü'nde İslam Düşünce ve Medeniyeti profesörü ve Washington'da Georgetown Üniversitesi Müslüman-Hıristiyan Düşüncesi Merkezi başkanlığını yürütmektedir. Prof. Bakar, genelde İslam düşünce ve medeniyeti, özeldede İslam felsefe ve bilimi, çağdaş İslam ve bilim felsefesi ile ilgili yayımlanmış onüç kitabı ve yüzelliden fazla makalesi¹ bulunmasına rağmen, Türkiye'de tanınmış bilim ve düşünce adamlarından değildir.

Türkçe'ye tercüme edilen tek eseri olarak tespit ettiğimiz 'Gelenek ve Bilim' adlı kitap, yazarın yedi yıllık bir süre içerisinde farklı ülkelerde sunulan tebliğleri ve çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış makaleleri ya da kitap bölümlerinin bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Kitabın orijinali 'Tawhid and Science' başlığı ile İngilizce olarak Kuala Lumpur'da 1991 yılında yayımlanmıştır.

Öncelikle İslam bilim ve düşüncesi ile ilgili uluslararası değerli çalışmaları olan ve önemli görevler üstlenen Osman Bakar'ın Endonezce, Arnavutça, Arapça, Farsça ve Urdu diline çevrilen eserini², Türkçe'ye kazandırdığı için Gelenek Yayıncılık'ın takdir edilmesi gerekir. Bu hizmet hem Osman Bakar'ı bir bilim ve düşünce adamı olarak Türkiye'de tanımaya imkân sağlayan, hem de İslam bilim ve tarihi gibi çok az çalışma yapılan bir alana basım sahasında yapılan bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Daha çok İslamî bilim ve bilim felsefesi alanında yoğunlaşan çalışmalarıyla bahsettiğimiz Osman Bakar'ın bu kitabında yer alan makaleler İslamî bilim ve felsefesini çeşitli yönlerden ele almaktadır. Bu konularda yapılan çalışmaların sayıca azlığını dikkate aldığımızda, Osman Bakar'ın İslam biliminin epistemolojik temelleri, insan, tabiat ve

¹ Prof. Dr. Osman Bakar, www.iium.edu.my (03.11.2010).

² Osman Bakar, www.cis-ca.org (03.11.2010).

Allah telakkisi, Batı, modern bilim ve geleceğin şekillendirilmesi temaları üzerine kurulu kitabının önemi daha çok ortaya çıkacaktır.

Kitabın muhtevsından önce genel başlığıyla ilgilenirsek, tercümede kullanılan 'Gelenek' teriminin iç başlıklarda tekrar kullanılmadığı ilk olarak dikkati çekmektedir. Yalnızca I. Bölüm'ün başlığı 'İslam Geleneğinde Dinî Bilinç ve Bilimsel Ruh' olarak çevrilmiştir. Burada kullanılan 'İslam Geleneği' teriminden, kitabın genel başlığında kullanılan 'Gelenek' teriminin İslam'ı temsil ettiği ve eserin orijinal ismindeki 'Tawhid' kelimesi karşılığı olarak tercih edildiği anlaşılabilmektedir.

Gelenek-İslam-tevhid birlikteliği kitabın ilerleyen kısımlarında da gözlenebilmektedir; zira Bakar, kitabının önsözünde öncelikle 'İslamî bilim' kavramına yüklediği anlamı verir. Ona göre bu kavram, İslam dünyasında tarihî olarak dokuzuncu yüzyıldan itibaren geliştirilen, psikoloji ve bilişsel bilimleri de içine alan matematik ve doğa bilimlerinin tamamıdır. Kavramdaki 'İslamî' kelimesi, bu bilimlerin sadece Müslümanlar tarafından üretildiğini göstermez, bu isimlendirme bu bilimler için temel alınan ilkenin, İslam'ın en aslî ilkesi olan 'tevhid' ilkesiyle ortak olduğuna işaret eder. (s. 13)

Kitapta on bir makalenin oluşturduğu on bir bölüm ve sonda bir ek yer almaktadır. Bakar, bütün kitapta verilmek istenilen 'İslamî bilim' kavramının oturduğu zemini ilk bölümde değerlendirir. İslam-bilgi ilişkisinde, İslam'da bilginin dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayan işlevine değinilerek, bilimsel ruhun kaynağının İslam inancının temeli olan tevhid ilkesi olduğuna vurgu yapılmaktadır. (s. 17-18) Bakar'a göre tevhid ilkesinin bilimde yansımaları, bir çok gerçeklik düzlemlerine sahip olan kâinattaki her şeyin, kozmik bütünlüğün örgüsü içinde birbiriyle ilişkisi olması ve tek bir kaynağa, İlahî Birlik'e bağlanması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Tevhid temeline oturtularak belirlenebilecek İslam epistemolojisi Bakar'ın ifadeleriyle şöylece özetlenebilir: "Müslümanlar tevhid prensibine uygun olarak yalnızca Allah'ın mutlak, geriye kalan her şeyin ise izâfî olduğunu kabul ederler. Mutlak hakk (el-Hakk) olarak Allah, tüm diğer hakikâtlarin kaynağıdır. Bununla birlikte bu hakikâtlar bir hiyerarşi içinde veya göreceli olarak bilinebilir. İslam'a göre insan, bilmesi gereken her şeyi bilmesini sağlayacak tüm gerekli bilme melekeleri ile techiz edilmiştir." (s. 20) Bakar, burada insandaki bilme melekelerinin fiziksel duyularla sınırlı olmayıp, hafıza, hayal kabiliyeti gibi içsel duyular ve akıl, kalp gibi düşünsel ve ruhsal melekelerin de bilgi edinme faaliyetinde etkin olduğuna dikkat çeker.

Bilimsel ruhun kaynağı olarak kabul edilen tevhid ilkesinin neşet ettiği yer ise İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'dir. Bakar, manevî bilginin birliği ve kaynağını araştırdığı dördüncü bölümde Kur'an ve tabiatı, manevî bilginin kaynağı olarak ele alır. Müntesiplerini sürekli olarak bilmeye teşvik eden Kur'an, bir bilim kitabı olmamakla birlikte, bütün hayata dair sunduğu rehber öğretileri içinde bilimin ilkelerini de belirler. (s. 54) Burada bilimin dinî ve manevî karakterine vurgu yapan Bakar, İlâhî İlke gerçekliğinin bilgisine bağlanmayan bilimin, gerçek bilim olamayacağını söyler.

Tabiatsa İslam'da İlâhî İlke'nin bir yansıması olarak görülmüş ve manevî bilginin bir diğer kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Bakar, tabiatın da bir bütün olarak değerlendirilerek, yalnızca 'tabiî' değil, aynı zamanda 'tabiat-üstü' yönüyle ele alındığını, bu yönlerin birbirlerine dikey ve metafizik ilişkilerle bağlı olduğunu, birbirlerinden ayıramaz bir birlik oluşturduklarını, Müslüman bilim adamlarının çalışmalarının bu bilinçle gerçekleştiğini söyler. (s. 56) Gazali'nin "tabiî alemde var olan her şey daha üst alemdeki bir şeyin sembolüdür" şeklindeki görüşü, tabiatın sembolik bir dile sahip olan, Kur'an mukabili ilâhî vahiy gibi görüldüğüne örnek olarak ifade edilmiştir. (s. 57)

Dördüncü bölümün sonunda bilimin birliğinde kozmolojinin önemli bir işlev üstlendiğinden söz edilir. Geleneksel bütün İslam kozmolojilerinde bazı farklılıklara rağmen, manevî, lâtif ve fiziksel âlem olarak üçlü bir nitelik seviyesi mevcut bulunmaktadır. (s. 62-63) Bakar'a göre kozmoloji bu üç âlemi birlikte tasvir ederek, alt âlemlerin üst âleme bağlanmasını ve böylece bilimin birliğini sağlar. Bu noktada Bakar, modern bilimi indirgemeci bir metotla sadece fiziksel düzlemde çalışıp, tabiatı yalnızca niceliksel yönden değerlendirerek, bu şekilde elde edilen bilgiyi tek gerçeklik olarak sunmakla eleştirir ve geleneksel kozmolojiye dönmek gerekliliğini ögütler.

Bakar, İslamî bilimin ruhunu ve kaynağını bu şekilde ortaya koyduktan sonra, bilimin araçları olarak kullanılan mantık, deney ve gözlemin bu bilimdeki karşılıklarını değerlendirir. "Bugün modern bilimde öne çıkan gözlem, deney ve delillerle ispat gibi metotlar, acaba geleneksel İslamî bilimde kullanılmış mıdır?" şeklinde sorulabilecek bir sorunun cevabı Bakar'ın tespitlerine göre "Evet" olacaktır. Bakar, mantıkla ilgili olarak bilimsel ispat, delillerle ispat anlamında kullanılan 'el-burhan' terimine ve bu terimin aynı zamanda Kur'an'ın bir ismi olmasına dikkat çeker. (s. 19) Dolayısıyla bilimsel metot ve ispat, İslamî mantık anlayışının içinde değerlendirilip, aynı zamanda Kur'an tarafından övülen bir hikmet

olarak, gerçekliğin bilgisine ulaşmak için vazgeçilmez bir araç olarak görülmüştür.

Benzer şekilde İslam dünyasındaki bilimsel çalışmaların gözleme ve deneye dayanılarak yapıldığını belirten Bakar, bu konuda Râzi (ö. 925), İbn Sînâ (ö. 1037), Bîrûnî (d. 973), İbnü'l Heysem (ö. 1039), Zahravî (ö. 1013), Nâsireddin Tûsî (ö. 1274), Kutbeddin Şirâzî (ö. 1310) gibi pek çok meşhur bilim adamının özellikle tabiat bilimlerindeki çalışmalarında gözlem ve deneye olan eğilimlerinin açık bir gösterge olduğunu söylemektedir. (s. 20) Fakat İslam dünyasında bilim adamlarının gözlem ve deneye elde edilen bilgi konusundaki anlayışlarının modern dönemdeki ampirik yöntemle elde edilen bilgi anlayışından farklı olduğuna değinen Bakar, İslamî gelenekte bu bilimsel yöntemlerin sadece fiziksel gerçekliği anlamak için bir araç olarak görülüp, buradan hareketle bütün gerçekliği bilebilmek yoluna gidildiğinin altını çizer.

Mantık, deney ve gözlem bahsinin ardından 'nesnellik' kavramına değinen Bakar, bu kavrama İslamî perspektiften bakıldığında, nesnellüğün sadece insanın yapısında olan meşru bir arzu olmayıp, aynı zamanda derin dinî anlamı olan bir gayret olduğunu iddia eder. (s. 22) Bakar'a göre, modern dünyada din ve metafizik eğilimler tarafsızlık ve nesnellikte en büyük engel olarak görülürken, İslamî gelenekte çıkar gözetmeme, adalet, tarafsızlık gibi nesnellği oluşturan eğilimler, dinin bir gereği olarak yerine getirilmektedir.

Bakar, İslamî bilimde metodoloji konusunu ikinci bölümde müstakil olarak ele alarak, modern bilim-İslamî bilim metodoloji farklılıklarını, bu iki bilimin epistemoloji farklılıklarına bağlar. (s. 28) Modern bilimde "bilimsel metot"un tek metodoloji olarak kabul edilmesi ile kalınmayıp, bilimin ölçütü haline getirilmesine değinir. Ancak bu tek metodolojinin geçerliliği de son bilimsel çalışmalarla eleştirilince, çoğulcu bir metodoloji fikri oluşmuş, bu çoğulculuk tartışmalara yol açmıştır. (s. 26-27) İslamî bilimde çok farklı metodolojiler kullanılmış olmasına rağmen, bunların birbirleriyle çelişmemelerinin sebebi İslam epistemolojisindeki 'birlik' ilkesine dayandırılır. İnsan aklının, kaynağı İlahî Akıl/Logos olan manevi bir cevherden olduğunu söyleyen Bakar, İslam'da bireysel aklın, makrokozmetik evrenin ve kutsal kitap Kuran'ı Kerim'in aynı metafizik temele sahip olduğunu önemle vurgular. (s. 34)

Üçüncü bölümde İslam metodolojisinde şüphenin kullanımına bir örnek olarak Gazali (ö. 1111)'nin felsefî tecrübesi ele alınmıştır. Bakar'a göre, Gazali'nin şüphesi, eşyanın hakikatinin bilgisini aramak üzere başvurduğu bir yöntemdir ve burada Gazali'de temsil edilen bu arayış,

Hz. Peygamber (s.a.v)'in Allah'tan "eşyayı hakikâtte olduğu gibi göstermesini" istediği duasıyla başlamıştır. (s. 39) Gazali, bu arayışında aklın yetersizliğini fark ederek, rasyonalistleri 'el-Munkız min ed-Dalal' adlı eserinde takdir etmiş ve Allah'ın nurunun etkisiyle hakikâte ulaştığını söylemiştir. (s. 45) Bakar, Gazali örneğini epistemolojik süreçler noktasında değerlendirmek gerektiğini ve onun bu tecrübesinin, nihaî gerçekliğin insanın nefsi ile perdelenen öznel şuurunun altında bulunduğunu gösterdiğini belirtir.

Beşinci bölümde, İslam biliminde tabiat telakkilerine bir örnek olmak üzere Eşarî kelimcilerinin atomcu tabiat telakkisi değerlendirilmiştir. Bakar, Sünni kelimde önemli bir yeri olan Eşarî atomculuğunun modern fiziğin atom teorileriyle olan benzerliklerinin yanında, Eşarî kelamdaki occasionalismin (vesilecilik) Latin skolastisizmine, daha sonra da Rene Descartes (ö. 1650), Nicholas Malebranch (ö. 1715) ve David Hume (ö. 1776) gibi filozoflara olan etkisini vurgular. (s. 82)

Altıncı bölümde İslam tabiat bilimleri içinde kabul edilen tıp bilimi ve felsefesi konusu incelenmiştir. Bu bölümde Bakar, İslam'da hastalık, sağlık, tedavi gibi kavramların ve genel olarak tıp teorisinin modern tıptan farklılığına ve bu farkın temelinde de İslam'da insanın bütün olarak değerlendirilmesi tutumunun olduğuna işaret eder. Sonuçta, İslam tıbbının bütünleştirici bakışı çerçevesinde, modern tıbbın verilerinin de kullanılarak yeni bir tıp sentezi gerçekleştirmenin gerekliliği bir ihtiyaç olarak belirtilir. (s. 102)

Tıp konusuyla ilgili olan ve Batı'da 'biyoetik' olarak adlandırılan bilim dalına İslam'ın verdiği cevaplar, dokuzuncu bölümde değerlendirilmiştir. Bakar'a göre organ nakli, suni dölllenme, genetik ve davranış kontrolü, ölecek kimseye uygun muamele gibi biyoetik sorunlar karşısında İslam tıbbının başvuracağı ilk merci, insan fiillerini dinî esaslara göre belirleyen kurum olan İslam hukuku olmalıdır. İslamî tasavvurda insan bedeni 'âlem-i sağır' (mikrokozmos) olarak değerlendirildiğinden, sadece biyomedikal ve bilimsel bir açıdan çalışılmamış, beden insan nefsinin bir uzantısı olarak görülüp, nefis ve ruh ile birlikte düşünülerek ele alınmıştır. (s. 150)

Kitabın sekizinci bölümü, matematik tarihinde önemli bir sorunu oluşturan Öklid'in paraleller teorisine Ömer Hayyam (ö. 1131) 'ın getirdiği eleştiri bahsine ayrılmıştır. Hayyam'ın bu konudaki önemi ise Öklid paraleller teoremine ilk eleştirileri getirmesi ve Öklidçi olmayan geometrilerin ortaya çıkmasında Nâsireddin Tûsî, John Wallis (ö. 1703) ve

Grilamo Saccheri (ö. 1733) gibi matematikçilerin öncüsü olmasıdır. (s. 124) Bu konuda Bakar, ayrıca modern matematikçileri geometriyi Öklid ve Hayyam gibi ele almamakla, geometrik varsayımların birbiriyle tutarlı olması koşuluyla, fiziksel doğruluğunu ya da yanlışlığını düşünmeden kullanmakla eleştirir. (s. 132)

Bakar, İslam bilimlerinin Batı dünyasına geçişi ile ilgili olan yedinci bölüme, bu geçişle ilgili tarihin onuncu yüzyıl gibi erken bir zamanda başladığı ve Rönesans sonrası döneme kadar devam ettiği gerçeğinin artık kesinleştiğini söyleyerek girer. Bu bölümde özellikle İslam biliminin Hıristiyan tabiat telakkileri üzerindeki etkisi değerlendirilir. Bakar'a göre İslam dünyasından tercüme edilen eserler, daha çok filozof-bilim adamı unvanına sahip olan âlimlere aittir ve böylece Latin Batı, İslam dünyasında mevcut bulunan pek çok tabiat telakkisinden sadece Meşşâî okula ait olanı tanımıştır. Bakar, Meşşâî tabiat anlayışının rasyonel karakterine vurgu yaparak, bu durumun Latin Batı'da 13. yüzyılda rasyonalizmin yükselişini hızlandırdığını iddia eder. (s. 111-112)

Bakar, aynı zamanda sembolik ve tefekkürî tabiat telakkilerine ait metinlerin tercüme edilmediğini ve dolayısıyla Batı'nın bunları bilmediğini, beşinci ya da altıncı yüzyılda Dionysius ve dokuzuncu yüzyılda Johannes Scotus Erigena (ö. 877) tarafından ortaya konan sembolik tabiat görüşlerinin Hıristiyanlık kaynaklı olduğunu söyler. (s. 107-108) Diğer taraftan Bakar, Latince'ye tercüme edilen İslam biliminin, o dönemin ünlü filozof ve bilim adamları olan Roger Bacon (ö. 1292), Albertus Magnus (ö. 1280), Thomas Aquinas (ö. 1274) ve diğer Hıristiyan düşünürleri üzerinde çok etkili olduğunu belirterek, İbn Rüşd'ün ölümünden sonra zuhur eden 'Latin İbn Rüşdçülüğü' adındaki ekolün bilginin sekülerize edilmesindeki yolu açtığına vurgu yapar. (s. 118-119)

Onuncu bölümde Bakar, modern bilime 19. ve 20. yüzyıllarda Müslüman entelektüellerin cevapları ve geliştirilen 'İslamileştirme' hareketi ile birlikte, Batılı bilim adamlarının yeni bilimler için yeni paradigma arayışlarını ele alır. Bakar, önceki bölümlerde de sorgulamalarla kullandığı modern bilimi burada şöyle tanımlar: *"Batılı bilim adamlarının ve filozofların on yedinci yüzyıldan beri -teknolojik alandaki pratik uygulamaların tümü de dahil olmak üzere- geliştirdikleri 'Doğa'yı çalışma modeli.'" (s. 154)* Ona göre, kartezyen-mekanistik bir dünya görüşü sunan bu model, atom altı fizikle ilgili yapılan çalışmalarda olduğu gibi, yeni bilimsel gelişmelerle ve sebep olduğu ekolojik krizle geçersiz hale getirilmiştir.

Ayrıca bilim tarihindeki son gelişmelerle modern bilimin öne sürdüğü modele alternatif olabilen, önceki medeniyetlerde çok önceden oluşturulmuş bilim çalışmalarının ortaya çıkmasıyla da bu hâkim modelin eleştirileri çoğalmıştır. Müslümanların Batı modernizmiyle tanışmaları ve etkilenmelerini değerlendiren Bakar'a göre, Müslüman halklar üzerinde en büyük izi bırakan dış uyarıcı, Batı'nın gücünün kaynağı olarak gördükleri modern bilim ve teknoloji olmuştur. (s. 156) Bakar, modern bilime yönelik olarak bazı düşünürlerin geliştirdiği tepkileri ele aldıktan sonra, en iyi karşılığın bilimin İslamileştirilmesi olduğu inancını dile getirir. (s. 169)

Modern bilime yönelik eleştirinin temellendirilmesi on birinci bölümde yapılmaktadır. Bakar, modern zamanlarda bilim ve teknolojinin, ileri medeniyet ve gelişmenin en büyük göstergesi olarak kabul edilmesi, epistemoloji, ahlak ve felsefenin kaynağı olarak hakikatin tek temsilcisi sayılması ve bu kabulün dayatılmasının Müslümanlar tarafından kabul edilemez olduğuna işaret eder. (s. 173) O halde Müslümanlar tarafından yapılacak olan şey, İslam dini ilkeleri üzerine inşa edilmiş bir bilim ve teknoloji üretmektir. (s. 182)

Son olarak 'Ek' kısmında, bir 21. yüzyıl İslam üniversitesinde uygulamalı bilimler veya mühendislik bilimleri felsefesi dersleri için müfredat örneği sunmaktadır. Müfredat, tevhidî kavram ve bilgileri uygulamalı ve mühendislik bilimlerle birlikte sunma özelliği taşımaktadır. Bu müfredatı alan öğrencinin, tevhidî ilkeleri uygulamalı bilimlerin sahasından tamamen farklı emirler bütünü gibi görmemesinin yanı sıra, iman, bilgi, marifet, ahlak, rasyonel zihin, üretkenlik ve keşif gücü gibi özellikleri uyum içinde birleştirebilmesi hedeflenmektedir. (s. 184)

Genel olarak kitapta, İslamî bilimin karakteristiğini oluşturan dayanakları belirleme amacı, bu bilimin İslam dininin ilkelerinden ayrılamazlığı ve ortaklığı sonucuna ulaşırken, diğer taraftan, karşılaştırmalarla modern bilim sorgulaması yapılarak, modern bilimin çok farklı dayanaklara sahip olduğu tespiti öne çıkmaktadır. Burada karşı çıkılan ve 'modern bilim' tanımlamasıyla adlandırılan kavramın, bir faaliyet olarak bilimin kendisi olmayıp, dayatılan bir zihniyeti ifade eder hale gelmesi olduğuna dikkat edilmelidir. Osman Bakar'ın kitabına, bu durumun farkında olunulması, fakat diğer taraftan medeniyeti taşıyıcı bir faaliyet olarak bilime sahip çıkılmasını öneren önemli bir girişim olarak bakılmasının yerinde olduğu düşünülmektedir.

Kitaptaki bölümler tanıtılırken, önsöz ve birinci bölümden sonra bazı kısımlarda 'içindekiler' sırasını takip etmeden, muhtevalarına göre

değerlendirmek uygun bulunmuştur. Yayımlanan kitapta makale ya da sunumların sıralamasında hangi ölçütün kullanıldığı ve 'içindekiler' listesinin hangi sıraya göre oluşturulduğu açıkça belirtilmemiştir. Önsözde verilen bilgilerden, bu sıralamanın kronolojik bir sıralama da olmadığı belli olmaktadır. Bu konuda kanımızca, kitaptaki bölümler sıralaması, muhtevaları dikkate alarak daha uyumlu bir şekilde yapılabilirdi.³

Kitap, mevcut makale ve tebliğlerin bir araya getirilmesi ile oluşturulduğu için, öncelikle makalelerde geçen bazı kavramlara ait alt yapı sunma imkânı olmadığı gözükmektedir. Bu yüzden makalelerde geçen 'İlahî İlke', 'İlahî Akıl/Logos', 'İlahî Öz', 'Huzur' gibi kavramlar okuyucu için yeni ve karşılığı muğlak olarak görülebilir. Bu kavramların, ancak bütün kitaptaki muhteva ve söylem bütünlüğü içerisinde değerlendirilerek, doğru yerlerine oturtulabileceği düşünülmektedir.

Osman Bakar'ın bu kitabı modern bilim, İslamî bilim, bilim tarihi ve felsefesi ile ilgilenen kişiler kadar, İslam medeniyeti ve geleceği meselesiyle ilgilenen herkesin okuması gerekli olan bir kitap hüviyetindedir.

Şeniz YILDIRIMER

(Doktora Öğrencisi İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

³ Msl. Birinci bölüm başlığı "İslam Geleneğinde Dinî Bilinç ve Bilimsel Ruh", ikinci bölüm başlığı "İslamî Bilimde Metodoloji Sorunu" iken, dördüncü bölüm başlığı "Bilim ve Manevi Bilginin Birliği: İslam Tecrübesi". Dördüncü bölümde kullanılan başlığın, birinci bölüm ile muhteva ortaklığından dolayı, ikinci bölüm olarak değerlendirilmesi, hatta birinci bölüm olarak başa alınması daha uygun gözükmektedir.

Benzer şekilde, yedinci bölümde 'İslamî Bilimin Orta Çağ Hıristiyan Tabiat Telakkileri Üzerindeki Etkisi' başlığı ile ele alınan konunun 'Eşari Kelamında Atomcu Tabiat Telakkisi' bölümüyle ilgisinden dolayı bu bölümün arkasına alınması, 'İslam Tıp Felsefesine Giriş' ve 'İslam ve Biyoetik' bölümlerinin de ortak muhtevasından dolayı birbirini takip eden sırayla değerlendirilmesi daha uygun bulunmuştur.

